

<https://doi.org/10.15407/socium2023.04.069>
УДК 316.4:314.7

Creative Commons Attribution 4.0 International

Шевченко С.Л., канд. соціол. наук, старша наукова співробітниця відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна, email: svetls@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6369-9096>

УКРАЇНСЬКІ ВОЄННІ МІГРАНТИ – МОТИВАЦІЇ, ОЧІКУВАННЯ, ПРАГНЕННЯ ТА ІНШІ НАПРЯМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

Розглянуто проблематику українських воєнних мігрантів у контексті соціологічного вивчення цього феномену. Чи не з перших тижнів після перетину західного кордону українські воєнні мігранти стали об'єктом досліджень, які нашоухуються на низку методологічних проблем: недостатня чутливість кількісних досліджень; соціально бажані відповіді щодо повернення; неможливість довгострокового планування в умовах стресу та невизначеності тощо. Кількісні дослідження мігрантів не є репрезентативними, з огляду на недоступність даних про генеральну сукупність таких людей у країнах тимчасового перебування. Незважаючи на великий масив накопичених емпіричних даних, знання про мотиви міграції та плани щодо повернення залишаються децю фрагментарними. Розглянуто наявні емпіричні дані на цю тему, здійснено теоретичний аналіз сучасних досліджень міграції та зроблено кроки до формування соціологічних засад для подальшого вивчення ситуації українських воєнних мігрантів. Пропонується, зокрема, взяти до уваги позитивну та негативну мотивацію щодо повернення за допомогою порівняння України та країни поточного перебування. Запропоновано застосовувати фільтр важливості та використовувати термінологію "відкладеного повернення". Доведено необхідність вивчення прагнень мігрантів, що допоможе висвітлити аспект агентності, який залишається малодослідженим. Аргументується актуальність дослідження сімейної динаміки міграції. У статті також йдеться про необхідність розуміння того, що повернення в Україну після війни може стати ще однією міграцією у невідоме, а не поверненням до знайомого. Щодо об'єкта дослідження, то наголошено на важливості вивчення мотивації тих, які повернулися після тривалого досвіду перебування в інших країнах, та тих, які змінили одну приймаючу країну на іншу. Впровадження названих тем до арсеналу досліджень розширить можливості соціологічного розуміння цього явища.

Ключові слова: міграція, українські воєнні мігранти, невизначеність, мотивації, прагнення, методика соціологічних досліджень.

Shevchenko S.L., PhD. (Sociology), senior researcher, Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 12, Shovkovychna Str., Kyiv, 01021, Ukraine, email: svetls@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6369-9096>

UKRAINIAN WAR MIGRANTS – MOTIVATIONS, EXPECTATIONS, ASPIRATIONS AND OTHER DIRECTIONS OF SOCIOLOGICAL UNDERSTANDING

The author considers the problem of Ukrainian war migrants in the context of the sociological study of this phenomenon. Almost from the first weeks of crossing the western border, Ukrainian war migrants became the object of surveys, which encountered several methodological problems: insufficient sensitivity of quantitative research, socially desirable responses about returning, the impossibility of long-term planning under stress and uncertainty, etc. In addition, quantitative surveys of migrants are not representative, given the unavailability of data on the general population of such

© Шевченко С.Л., 2023

ISSN 1681-116X. Український соціум, 2023, № 4 (87): 69–84

69

people in the countries of temporary stay. Despite the large array of accumulated empirical data, knowledge about the motivations for migration and plans for return remains somewhat fragmented. The paper examines available empirical data on this topic, conducts a theoretical analysis of modern migration studies, and takes steps to form a sociological framework for further study of the situation of Ukrainian war migrants. Among other things, it is suggested to consider positive and negative motivations and comparisons between Ukraine and the country of current residence. It is also recommended to apply an importance filter and to use the terminology of "delayed return". The necessity of studying the aspirations of migrants is proved, which will help to shed light on the aspect of agency, which remains in a shadow. The relevance of studying family dynamics of migration is also argued. The article also discusses the need to understand that returning to Ukraine after the war can be another migration into the unknown, not a return to the familiar. As for the object of the research, the importance of studying the motivations of those who returned after a more or less long experience in other countries and those who changed from one host country to another is emphasized. Implementing these frames to the research arsenal will expand the possibilities of sociological understanding of this phenomenon.

Keywords: migration, Ukrainian war migrants, uncertainty, motivations, aspirations, sociological research methodology.

Українську воєнну міграцію, що спричинена повномасштабним вторгненням, потрібно вивчати як особливий феномен, з огляду на її чисельність (найбільшу в Європі після закінчення Другої світової війни), соціально-демографічний склад, приймаючі країни тощо. Минуло більше ніж півтора року повномасштабної війни, і сьогодні кілька мільйонів громадян України залишаються воєнними мігрантами.

Тут і далі будемо вживати термін “мігранти”, а не “біженці”, з огляду на те, що більшість з них юридично має статус мігранта, яким надано тимчасовий прихисток, а не статус біженця, та, відповідно, на відміну від біженців, не обмежені в подальших пересуваннях. Термін “біженці” вживається при аналізі звітів ООН, які оперують поняттям “біженці” (refugees), але мають на увазі саме українських воєнних мігрантів.

Повномасштабне вторгнення спричинило значні переміщення населення, як у межах країни, так і за кордон. Для людей, які переїхали в інший населений пункт України внаслідок повномасштабного вторгнення, застосовується термін ВПО (внутрішньо переміщені особи), в англійській літературі – IDPs (internally displaced persons). *Люди, які після 24.02.2022 р. виїхали з України за кордон (крім переїзду до Росії або Білорусі, зокрема, примусово), є українськими воєнними мігрантами.*

Цей термін (“воєнні мігранти”) вже застосовується в суспільних науках [1–4], хоча деякі дослідники продовжують використовувати більш звичний термін “біженці”. З огляду на юридичні особливості наданого українцям статусу тимчасового прихистку (що значно відрізняється від статусу біженців), вважаємо за доцільне вживати термін “воєнні мігранти”.

Чи не з перших тижнів перетину західного кордону українські воєнні мігранти ставали об’єктом досліджень – у контексті планів повернення¹. Будь-яке обговорення планів на майбутнє наштовхується на стіну невизначеності, яка сьогодні є чи не го-

¹ 88% українців за кордоном планують повернутись в Україну. *Info Sapiens*. 06.04.2022. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=216>

ловною рисою життя цих людей. Війна, яка триває, драматично збільшує невизначеність і серед тих українців, які не залишили місце проживання, і серед ВПО. Проте саме серед мігрантів до інших країн невизначеність є основою повсякденного життя. До невизначеності ситуації в Україні додаються невизначеності країни перебування, де рамкові умови (наприклад, продовження терміну дії тимчасового прихистку або неперодовження програм надання грошової допомоги або забезпечення житлом) не завжди є прогнозованими.

Дослідження військових мігрантів стикається з низкою методологічних та організаційних проблем: складність проведення репрезентативних досліджень у середовищі військових мігрантів, недостатня чутливість кількісних досліджень², які не завжди дають змогу глибоко зрозуміти мотивацію респондентів³, соціально бажані відповіді щодо повернення⁴ (особливо при обмеженому та спрощеному інструментарії дослідження); складність планування в умовах стресу та видавання бажаного за дійсне; неможливість довгострокового планування в умовах невизначеності та, відповідно, зростання ролі випадкових факторів, які можуть хитнути складне рішення у певний бік.

Вітчизняними вченими та дослідницькими колективами накопичено значний масив даних, який стосується українських військових мігрантів. Дослідження проводяться і міжнародними організаціями – безпосередньо в країнах, де перебуває найбільше українських мігрантів. Серед найбільш ґрунтовних – дослідження, проведені UNHCR⁵ серед українських мігрантів у 2022–2023 рр. [6–9], вже відбулося чотири хвилі опитування в країнах, де перебувають українські військові мігранти: дві в 2022 р. і дві у 2023 р. Центр економічної стратегії (ЦЕС) в серпні 2023 р. презентував звіт “Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути?” [10], в якому представлені дані двох хвиль соціологічних опитувань, проведених у листопаді – грудні 2022 р. та квітні – травні 2023 р. у шести країнах з найбільшою кількістю українських мігрантів, а також дані глибинних інтерв’ю. Центр CEDOS провів п’ять хвиль дослідження (з березня 2022 р. по березень 2023 р.) з використанням якісного підходу для фіксування під час розгортання подій⁶ [11].

² Наприклад, стандартний опис бар’єрів і драйверів повернення не враховує особливості сімейних відносин, в той час як, наприклад, для деяких жінок військовий міграція – можливість позбавитися домашнього насильства.

³ Якісні дослідження, спрямовані на більш глибоке розуміння мотивації, безумовно, проводяться, але, з огляду на специфіку, вони відображають думку тільки невеликої кількості мігрантів.

⁴ Так, автори доповіді вказують, що “намір повернутися в Україну є більшою мірою соціально прийнятним та очікуваним, і вже тому його частіше озвучують в соціопитуваннях” [5].

⁵ UNHCR, the UN Refugee Agency – це Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, скорочено – УВКБ ООН.

⁶ Дослідження CEDOS, безумовно, є надзвичайно важливим для розуміння українського суспільства, проте такого роду дослідження мають менший шанс на потрапляння в медіапростір та вплив на формування політичних рішень. У медіапростір переважно потрапляють окремі числові дані кількісних досліджень, інструментарій яких часто є обмеженим часовими, організаційними, ресурсними та іншими рамками.

Українськими дослідниками (частка з яких наразі залишається в Україні, частка перебуває за її межами особисто в ролі воєнних мігрантів) опубліковано низку статей щодо воєнної міграції. Серед них можна зазначити статті щодо особливостей зовнішньої міграції до та після початку повномасштабного вторгнення [12], де проаналізовано причини та обставини міграції кожного періоду, її вплив на повсякденне життя мігрантів, проблеми, які виникають у комунікаціях і стосунках у родинах мігрантів тощо; щодо актуального становища українських мігрантів на ринку праці Польщі та дослідження трансформації цього становища після повномасштабного вторгнення [13]; щодо міграційних стратегій української молоді в умовах війни (на прикладі емпіричного дослідження української молоді в Україні та українських воєнних мігрантів у Німеччині) [14]; щодо проблем і подальших планів українських воєнних мігрантів у Німеччині на базі розвідувального вебдослідження (за результатами якого близько половини опитаних планує залишитися в Німеччині) [15]; щодо особливостей мігрантів-соло, тобто людей, які виїхали з України без сімей та близьких друзів, – на базі глибинних інтерв'ю [16]. Інтернаціональний колектив авторів розглядає вимушені міграційні потоки з України до Польщі та Німеччини у 2022 р., наголошуючи на тому, що мігрантами є переважно жінки з дітьми, та зосереджуючись на проблемах, з якими стикаються мігранти [17].

Незважаючи на великий масив накопичених емпіричних даних і розмаїття застосованих дослідницьких методів, знання про мотиви міграції та плани щодо повернення (неповернення) залишаються досить фрагментарними.

По-перше, якщо опитування загального населення в Україні під час великої війни вважаються репрезентативними та такими, що в цілому відображають думку дорослих мешканців України, то опитування воєнних мігрантів у країнах тимчасового перебування навіть не претендують на репрезентативність з огляду на недоступність даних про генеральну сукупність. Великі дослідження (на кшталт опитувань на замовлення УВКБ ООН) працюють з цільовою вибіркою мігрантів, застосовують різноманітні методи отримання інформації в межах одного дослідження – рекрутинг з бази отримувачів міжнародної допомоги з подальшим телефонним опитуванням, опитування на базі українських онлайн-панелей тощо. У деяких дослідженнях (наприклад, ЦЕС) географічне квотування кількості респондентів у певній країні відбувається на базі точної інформації про кількість українських мігрантів у ній, а вибірка сукупність у дослідженні ЦЕС базувалася на випадковому відборі українських абонентів мобільного зв'язку (компанії “Київстар”) в роумінгу тощо.

По-друге, проблемою масових досліджень є їхня поверховість (без якої не було б масовості). Масові дослідження, особливо лонгітюдні, добре показують динаміку змін у великих соціальних групах, але можуть не вловити певні мікротенденції, пов'язані з мотивацією людей. Так, при вивченні бар'єрів і драйверів повернення в Україну в переліку альтернатив часто немає варіанта, який описує особливості сімейних відносин, в той час як для деяких жінок вимушена міграція стала можливістю позбавитися від домашнього насильства та аб'юзу, а для деяких – чоловік, що залишився один, “без нагляду”, є вагомим драйвером повернення, адже він може “дістатися” якійсь іншій жінці. Таких латентних факторів, насправді, є чимало, і ці теми можуть бути схоплені

за допомогою якісних методів. Якісні методики мають свої обмеження, пов'язані з репрезентативністю, але саме тут можна виявити менш очевидні тенденції та зрозуміти суспільні процеси більш повно.

Беручи до уваги унікальність та актуальність ситуації з українськими військовими мігрантами, **метою статті** є розгляд наявних емпіричних даних на цю тему, теоретичний аналіз сучасних досліджень міграції та формування соціологічних засад для подальшого вивчення ситуації українських військових мігрантів.

Дослідження, проведені UNHCR серед українських військових мігрантів у 2022–2023 рр. [6–9], демонструють як зменшення частки тих, які точно планують повернення або сподіваються на нього (принаймні, декларують це), так і значний відсоток тих, які не визначилися, при поступовому зростанні частки тих, які не планують повернення (табл. 1).

Таблиця 1

**Декларовані наміри українських військових мігрантів
щодо повернення в Україну, %**

	Хвиля 2*	Хвиля 3	Хвиля 4
	серпень – вересень 2022 р.	грудень 2022 р. – січень 2023 р.	квітень – травень 2023 р.
	N = 4800	N = 3900	N = 3850
Планують повернутися в Україну протягом трьох місяців	13	12	14
Сподіваються одного дня (колись) повернутися	70,5	65	62
Не визначилися щодо повернення	13	18	18
Не планують або не сподіваються повернутися	3,5	5	6
Всього	100	100	100

* В опитуванні першої хвилі (травень – червень 2022 р., N = 4900) питання про повернення ставилося в інший спосіб, що не дозволяє порівняти відповіді з відповідями у подальших хвилях.

Джерело: складено авторкою на основі даних другої – четвертої хвиль опитування біженців, проведених UNHCR Regional Bureau for Europe.

Взимку 2022–2023 рр., під час російських атак на інфраструктурні об'єкти, 12% опитаних декларували бажання повернутися в Україну протягом трьох місяців; 65% сподіваються одного дня (колись) повернутися, 18% не визначилися щодо повернення, 5% не мають наміру повертатися. Навіть серед тих, хто говорить про плани повернення, більшість не готова вказати на часовий проміжок повернення, обираючи знову-таки найбільш невизначений варіант “коли ситуація дозволить” (73%) або “не знаю” (9%); 17% говорили про повернення в 2023 р., 2% – у 2024 р. [8].

Навесні 2023 р. 14% декларували наміри швидкого повернення, натомість 62% зазначили, що планують або сподіваються повернутися “одного дня”; 18%, як в третій хвилі, не визначилися з планами, а 6% не планують повертатися. Порівняно з третьою хвилею, частка тих, які готові вказати часовий проміжок повернення, ще зменшилася: тільки 16% назвали конкретні часові рамки повернення, 73%, як і раніше, обирають невизначений варіант “коли ситуація дозволить”, 10% – “не знаю” [9].

У звіті дослідження третьої хвилі [8] представлено регресійний аналіз чинників планування (і непланування) повернення. За даними цього аналізу, найбільшими предикторами непланування повернення є молодший вік (18–34 роки), тривалість перебування за кордоном, країна перебування (не ЄС), відвідування дітьми школи в країні перебування. Водночас наявність партнера в Україні та здійснення візиту в Україну зменшує ймовірність непланування повернення, як і великий розмір родини, що перебуває за кордоном (три та більше осіб). Збільшує невизначеність перебування в країнах ЄС, які не межують з Україною, та країнах, що не входять до ЄС, зменшує невизначеність – наявність партнера або дітей в Україні, відвідування України та невідвідування дітьми школи. Неушкодженість житла в Україні та необхідність проживати разом з іншими людьми є вагомим предиктором планування швидкого повернення.

У лонгітюдній підвибірці (N = 974) цього дослідження, яка складається з респондентів-учасників другої та третьої хвилі, в другій хвилі 8% повідомили про повернення протягом трьох місяців (в третій хвилі – 10%), наразі вони *не повернулися*, хоча минуло три місяці між хвилями, що вказує на наявність значного розходження між декларованими планами та діями, а також на складнощі планування в поточній ситуації. Між другою та третьої хвилями натомість зросла частка тих, які не визначилися щодо повернення (з 13% до 18%).

Регресійний аналіз даних четвертої хвилі [9] показує вже інші предиктори повернення (неповернення). Для повернення найближчим часом такими є часткова пошкодженість їхнього житла в Україні, партнер або діти в Україні, отримання грошових переказів від родичів або друзів, старший вік (65 років і старше), проживання в гостьовому приміщенні, здійснення візиту в Україну. Для повернення колись у майбутньому – це перебування у країнах, що межують з Україною, обмеженість контактів з місцевим населенням, гірша якість життя, а також старший вік, домогосподарство з великою кількістю дітей, нестабільність у питанні житла, партнер або діти в Україні.

Дослідження Центру економічної стратегії [10] показує дещо інші предиктори повернення (неповернення): зайнятість, навчання, рівень доходу до вторгнення і нині: “Люди, які активно шукають роботу в поточній країні перебування, та люди, які є студентами в закладах освіти країни перебування, менш схильні повертатись в Україну. Це може бути пов’язано з тим, що ці люди адаптуються до життя країни перебування, оскільки бачать своє майбутнє там. Менш схильні повертатись люди з Центральної України. Люди, які мали високий дохід до війни, більш схильні повертатись, а ті, які мають високий рівень доходу нині, – менш схильні до повернення. Це може бути пов’язано з тим, що люди, які мали вищий рівень доходу до війни, мають більше можливостей заробляти гроші в Україні, а ті, які мають вищий рівень доходу сьогодні, – в країні поточного перебування” [10, с. 98–99]. Як бачимо, ці предиктори інші, ніж в UNHCR.

Підсумовуючи дані п’яти хвиль досліджень Cedos, А. Хелашвілі зазначає, що важливим фактором повернення є діти, адже мігранти порівнюватимуть можливості для дітей у країні поточного перебування та в Україні в аспекті розвитку та освіти. “Стимулює до думок про повернення в Україну також відчуття патріотизму, тягlosti

покоління, належності роду до цієї території”⁷. Якщо казати про негативні стимули, то низький рівень інтегрованості в країні поточного перебування може бути драйвером повернення. Частка учасників досліджень говорять про відкладене бажання повернутися – не відразу після закінчення війни, а за декілька років потому, щоб мати можливість отримати максимально можливий досвід за кордоном та потім застосувати його в Україні.

Вочевидь, всі згадані дослідження є надзвичайно цінними для розуміння поточної ситуації, проте, видається доречним дещо доповнити їхню соціологічну основу. З огляду на розмаїття отриманих даних щодо повернення (неповернення), пропонуємо в майбутньому при вивченні бар’єрів і драйверів повернення взяти до уваги:

- позитивну та негативну мотивацію;
- порівняння України та країни поточного перебування.

Подібне порівняння було частково здійснено в дослідженні ЦЕС [10], там респондентів просили порівняти Україну та країну перебування за різними показниками (безпека, освіта, медицина, наявність друзів тощо).

Пропонуємо інструмент, який, імовірно, дозволить більш точно досліджувати як негативну, так і позитивну мотивацію, а також важливість кожного з пунктів порівняння для мігранта. Важливим є *співвідношення позитивної та негативної мотивації* щодо певних аспектів життя у країні перебування та в Україні, яке можна представити у вигляді матриці (рис. 1).

Поєднання позитивної мотивації щодо України та негативної щодо іншої країни спонукатиме до повернення, водночас поєднання негативної мотивації щодо України та позитивної щодо іншої країни – до неповернення. Проміжні ситуації (два квадрати матриці з чотирьох можливих) мають трактуватись як неоднозначні, за яких рішення відкладатиметься або залежатиме від непередбачуваних або випадкових подій.

Застосування запропонованого інструменту, який враховує співвідношення позитивної та негативної мотивації щодо певних аспектів життя, дасть змогу більш точно оцінити наміри щодо повернення, а також зрозуміти кордони прогнозування, тобто ті сфери, де ситуація є невизначеною, через що рішення відкладатиметься або залежатиме від випадкових подій.

Корисним видається застосування *фільтру важливості* – інтерпретація відповідей залежно від того, наскільки певна сфера є важливою та актуальною для респондента (наприклад, для респондентів, які не мають дітей шкільного віку, аспект шкільної освіти буде менш важливим, ніж для тих, які мають дітей шкільного віку).

У дослідженнях Cedos згадується такий важливий момент, як відкладене бажання повернутися (натомість у дослідженнях UNHCR запитують про повернення протягом трьох місяців та одного дня (колись)). Бачиться доцільним використовувати термін “*відкладене повернення*” при вивченні міграції з огляду на те, що такий варіант дозволить учасникам не маскувати небажання повернутися відразу по закінченні війни

⁷ Повернення після вимушеного переміщення: думки, стимули, настрої. Cedos. 18.08.2023. URL: <https://cedos.org.ua/povernennya-pislya-vymushenogo-peremishhennya/>

(адже таке небажання є суспільно засуджуваним), а обрати більш ймовірну альтернативу. Поки що суспільний осуд не проявляється явно та, так би мовити, офіційно (тобто, кількісні дослідження його не фіксують у поточному моменті), проте, в соціальних мережах є достатньо прикладів такого ставлення для того, щоб мігранти це відчували. Водночас навіть у масових дослідженнях вже зафіксовано паростки майбутніх розколів. Так, в опитуванні КМІС (вересень 2023 р.) йдеться про те, що “респонденти відчувають потенціал конфліктності навколо українських біженців, які повернуться пізніше додому... Третина респондентів (36%) навіть вважає імовірним сценарій, що громадськість сприйматиме біженців за кордоном як зрадників”⁸.

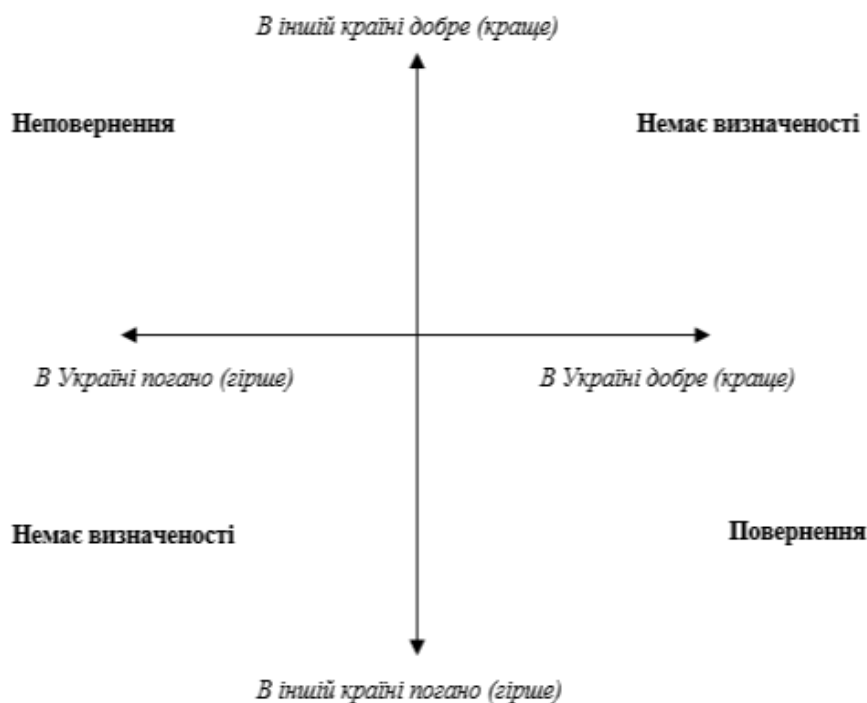

Рис. 1. Мотивації повернення

⁸ Дослідження громадської думки для консультативної місії Європейського Союзу в Україні. Київ: Київський міжнародний інститут соціології, 2023. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20231026_r/AReport_PublicSurvey_EUAM_sept2023_ukr_public.pdf

Поточні дослідження українських військових мігрантів сфокусовані переважно на питаннях, по-перше, актуальних потреб, по-друге, намірах щодо повернення. Недослідженим залишається аспект *прагнень (aspirations)* самих мігрантів. У статті, присвяченій трансформації прагнень мігрантів з часом (на прикладі домашніх працівниць-мігранток в Італії) [18], італійський дослідник Воссagni обґрунтовує важливість вивчення прагнень в часовому вимірі. Як зазначає автор, “з точки зору соціології, прагнення є цінним полем дослідження взаємодії між структурою та агентністю; інакше кажучи, між взаємопов’язаними структурними факторами (тобто сімейним походженням, освітою, соціальним класом, зайнятістю тощо) та індивідуальною орієнтацією на соціальні дії” [18, р. 3].

У випадку українських військових мігрантів дослідження та розуміння прагнень може заповнити прогалину, яка утворилася через те, що міграція була вимушеною та раптовою, а відтак мотивація “врятуватися від небезпеки” імпліцитно розуміється дослідниками як домінуюча. У продовження цієї логіки, дослідниками часто мається на увазі, що мігранти прагнуть повернутися (або мають прагнути до цього), отже, необхідним і достатнім є дослідження драйверів та бар’єрів повернення в Україну. Проте дослідження самих тільки потреб і намірів повернення не дає повної та несуперечливої картини, адже не враховує діяльнісний аспект (установок на певні дії в новому соціумі), а розглядає мігрантів радше як *об’єкт* великих соціальних змін. Беручи до уваги умови невизначеності (глобальні – щодо термінів закінчення війни), індивідуальні прагнення мігрантів, дійсно, можуть бути певною мірою “поставлені на паузу”, коли поточне життя сприймається як певною мірою ерзац нормального, пауза, яку слід просто перечекати. Проте навіть уявна відсутність прагнень на кшталт “просто пережити цей період” має під собою певне підґрунтя у вигляді очікувань, а також наслідки у повсякденному житті. Так, коли військові мігранти за кордоном жили очікуванням швидкого закінчення війни, вивчення мови країни перебування не задавалося пріоритетним. За мірою зміни очікувань та умов приймаючих країн, військовим мігрантам доводиться вчити мову (інша річ – в якій саме спосіб людина вирішує це робити і чого прагне досягти, докладаючи зусиль до опанування мови). Зрештою, із зростанням часу перебування за кордоном, мігранти набувають агентності у країні перебування, а тому важливість вивчення прагнень стає більш актуальною.

Автори статті “Sociology of Refugee Migration” [19] зазначають, що дослідження у галузі міжнародної міграції базувалися на спостереженнях у галузі переважно економічної міграції, не враховуючи випадку біженців. Становлення галузі дослідження біженців базувалося не стільки на соціологічних засадах, скільки на поточних емпіричних дослідженнях на замовлення міжнародних організацій (УВКБ ООН), і ці дослідження спрямовані на розуміння першочергових потреб і подальшу адвокацію біженців з країн, де стався вибух війни, стихійне лихо тощо (переважно йдеться про країни Глобального Півдня). При цьому у згаданих дослідженнях кількість біженців може рахуватися хибно та вводити в оману: “Ці чисельності (біженців) слугують політичним цілям: адвокатувати зростання допомоги або впливати на політики прийняття. Агенції з допомоги та держави-приймачі біженців можуть завищувати чисельність біженців, щоб отримати більше міжнародної допомоги” [19, р. 391].

На думку авторів, соціологія міжнародної міграції та дослідження біженців можуть принести взаємну користь, збагатити та посилити теорію з обох сторін. Корисним є, по-перше, використання так званого реалістичного підходу, згідно з яким мотивацією біженців є, принаймні частково, втеча від насильства (часто в сукупності з економічними факторами), по-друге, приділення уваги домогосподарству як одиниці виміру міграції. Саме домогосподарство, всередині якого для різних людей ризику та можливості можуть бути різними, зважаючи на стать, вік, професію тощо, може прийняти рішення щодо різних траєкторій міграції для окремих членів, зважаючи на наявні обмеження та загрози: “Ідея, що домогосподарства колективно керують різними видами ризику, дає великі перспективи для відкриття чорної скриньки змішаних мотивацій для потоків біженців”. Хоча, зрозуміло, що, своєю чергою, сімейні рішення теж мають певне підґрунтя у вигляді суспільних соціальних очікувань: “сімейні рішення формуються культурно виробленими очікуваннями” [19, р. 396].

Такі теоретичні рамки видаються дуже доречними при аналізі українських воєнних мігрантів, з огляду на те, що:

- рішення про виїзд дійсно лежать на перетині мотивів втечі від екзистенційної небезпеки (насильства, в термінології зазначених авторів) та економічних важелів;

- сімейна динаміка відіграє надважливу роль у прийнятті рішення членів конкретної родини щодо переїзду до іншої країни та планів на повернення (або неповернення).

Цікавим прикладом дослідження сімейної динаміки (із застосуванням якісної методології) є проведене у Швеції дослідження сімей мігрантів [20], в якому приділялася увага як дорослим членам родини, так і дітям.

Автори теоретичного огляду, присвяченого міграції, ризику та невизначеності [21], говорять про те, що міграцію краще характеризувати через зв'язок з невизначеністю, а не з ризиком, не в останню чергу через мінливий і суперечливий характер знань. Рішення про міграцію зазвичай ґрунтуються на певних знаннях про пункт призначення та рідко приймаються при повній відсутності знання. Щодо воєнних мігрантів з України, то мало хто мав повне знання про пункт призначення, проте, люди мали певне уявлення про країни Центральної та Західної Європи (а також США та Канади), яке дозволило їм здійснити вибір на користь цих країн. “Міграцію, ймовірно, слід характеризувати як пов'язану з очікуваннями щодо ризику, сформованими в умовах часткового знання. Найкраще це розуміти як континуум знань і невизначеності або ризику і невизначеності” [21, р. 169]. Таким чином, місце на цьому континуумі (співвідношення ризику та невизначеності) може впливати на прийняття індивідом рішення щодо міграції. В умовах високого ризику (інтенсивні бойові дії на території України на початку вторгнення в лютому – березні 2022 р.) для багатьох з тих, що зважилися на міграцію в іншу країну (країни) ризику перевищували невизначеність, що сприяло рішенню на користь міграції.

Для ґрунтового дослідження проблеми повернення ця концепція теж, на нашу думку, є корисною. Якщо розглядати повернення воєнних мігрантів до України як ще одну міграцію, то стає очевидним, що рішення про неї прийматиметься також в умовах неповного знання. Так, у тіні невизначеності можуть опинитися питання, пов'язані

з роботою (безробіттям) в умовах економічної кризи, функціонуванням інфраструктури, доступом до житла, освіти дітей та медицини, стосунків з оточенням, врешті – ставленням суспільства до військових мігрантів. Останній пункт українські соціологи вже намагалися виміряти емпірично.

На час підготовки статті оприлюднено результати двох загальнонаціональних досліджень щодо ставлення до військових мігрантів: одне проведено восени 2022 р.⁹, друге навесні 2023 р. Під час опитування 2022 р. ставлення до українських мігрантів в Європі було в цілому позитивним: 75–90% опитаних ставляться “з розумінням і не засуджують” їх, 5% – засуджують. Водночас наявна значна диференціація залежно від того, про яку категорію біженців запитують. Найкраще ставлення – до жінок з неповнолітніми дітьми, чий чоловік в Україні (засуджує – 6%), дещо гірше – до жінок без неповнолітніх дітей (засуджує – 9%) та чоловіків літнього віку, які і до вторгнення перебували в Європі (10%). Найгірше – до молодих людей, які на момент вторгнення були у Європі і там залишаються (засуджують – 19%). Навесні 2023 р. в опитуванні щодо різних груп, зокрема тих, які виїхали за кордон, було застосовано методику вимірювання соціальної дистанції Богардуса. Повністю толерантними щодо військових мігрантів (згодні допустити їх як членів родини, друзів, сусідів, колег) є ставлення майже 46%, 42% готові прийняти їх як жителів України, натомість майже 13% не хотіли б бачити їх в Україні. У цілому соціальна дистанція від населення України до українських мігрантів – 3,67 (для порівняння, мінімальна дистанція – 2,22 для україномовних українців, максимальна – 6,39 для росіян, жителів Росії). Хоча наявних даних замало для надійних висновків, за даними двох хвиль з часом ставлення дещо погіршується. Хоча в суспільному просторі звучить багато голосів про неприпустимість роз’єднання та ворожнечі між групами українців, зрозуміло, що ставлення до мігрантів буде змінюватися за мірою поглиблення різниці у досвіді тих, хто живе у безпеці, та тих, хто живе в умовах війни.

Україна після війни може стати для мігрантів країною з серйозним ступенем *невизначеності*, адже все, що було звичним до 24.02.2022 р., зазнало (і продовжує зазнавати) серйозних змін. Тобто репатріація може стати не так поверненням до звичного, як ще однією міграцією із стрибком у невизначене.

У цьому контексті необхідно приділити увагу дослідженням мігрантів і тих, які вже повернулися після тривалого досвіду перебування в інших країнах. Крім порівняння мотивацій і прагнень тих, які повернулися, та тих, які не повернулися, важливо також зрозуміти, наскільки група тих, які повернулися, є *референтною* для тих, які перебувають в інших країнах. Нині ретроспективно навряд чи можна це вста-

⁹ Ставлення українців, які зараз перебувають на території України, до українських біженців у Європі: пресреліз. *КМІС*. 11.11.2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1160&page=1>; Ставлення до біженців, внутрішньо-переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України: пресреліз. *КМІС*. 30.3.2023. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1218&page=1&fbclid=IwAR3K1f0rPsC14q8Qmn51R4Yh45NRc_fteD3GTUGSbVLmbaLQR2SAm1BcHdQ

новити точно, але досвід міграції в найближчому соціальному оточенні не міг не відіграти ролі під час прийняття рішення про виїзд з України в перші місяці після початку широкомасштабного вторгнення.

У статті, що вийшла за місяць до 24.02.2022 р. [22], наголошено на тому, що наявна значна розбіжність між комплексними і змішаними міграційними потоками та парадигмою управління міграцією, яка прагне ясності, визначеності та порядку. Автори наголошують на тому, що рішення про міграцію, повернення (неповернення), рух в інші країни тощо приймаються в середовищі, яке весь час динамічно змінюється, та має декілька драйверів (а не один). Менш очевидна річ, на яку звертають увагу дослідники, це те, що сприйняття міграції (або пошуку прихистку) як кризи або наслідку кризи (що цілком справедливо у випадку кількомільйонної міграції з України внаслідок великої війни) має на увазі припущення, що наявна певна стабільність і рівновага, до якої система повернеться після певних втручань. Більш релевантним є, натомість, визнання того, що такого *стану стабільності та рівноваги в сучасному світі взагалі не існує*: “замість того, щоб прагнути передбачати, керувати, регулювати та контролювати, існує очевидна потреба визнати нелінійні, відкриті, багатогранні, невизначені можливості для міграції та неможливість контролю”, – роблять висновок автори [22].

Ще один важливий аспект, на якому наголошують автори, стосується повсякденності, адже, незважаючи на кризу (або й катастрофу), яка змусила їх до міграції, люди продовжують своє повсякденне життя в умовах невизначеності.

Тут варто додати, що екстремальна ситуація за визначенням не триває довго, будь-яка ситуація так чи інакше рутинізується. Чим більше рутинною стає ситуація, тим більше шансів на те, що вона оцінюватиметься як нормальна. Факт знаходження за кордоном (так само, як і факт залишення в Україні), часто викликаний випадковими обставинами, які в екстремальних умовах могли легко хитнути людину до певного рішення, подекуди піддається *раціоналізації post factum* за допомогою соціально прийнятних аргументів. Зокрема, для воєнних мігрантів таким аргументом є безпека та майбутнє дітей, для тих, які не виїхали – патріотизм і майбутнє країни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Враховуючи те, що феномен українських воєнних мігрантів є новим і досить фрагментарно вивченим явищем (що зрозуміло, адже обставини весь час змінюються, і казати про стабілізацію ситуації не доводиться), видається важливим у подальшому застосовувати більш чутливу соціологічну операціоналізацію, коли йдеться про вивчення мотивації повернення (неповернення). Зокрема, пропонується взяти до уваги *позитивну та негативну мотивацію та порівняння України і країни поточного перебування*. Співвідношення позитивної та негативної мотивації щодо певних аспектів життя у країні перебування і в Україні дасть змогу більш точно оцінити наміри щодо повернення, а також зрозуміти кордони прогнозування, тобто ті сфери, де ситуація є настільки невизначеною, що рішення відкладатиметься або залежатиме від непередбачуваних або випадкових подій.

Корисним бачиться застосування *фільтру важливості* – інтерпретація відповідей залежно від того, наскільки певна сфера життєдіяльності є важливою та актуальною

для респондента. Бачиться доцільним використовувати термінологію “відкладеного повернення” з огляду на те, що такий варіант дозволить учасникам не маскувати суспільно засуджуване небажання повернутися відразу по закінченні війни.

Надзвичайно важливим є вивчення *прагнень* мігрантів, яке проливає світло на аспект агентності, який залишається мало дослідженим, з огляду на поширене сприйняття війсьних мігрантів як об’єктів (чи то надання допомоги, чи то міграційної політики).

Особливо актуальним в українському контексті є дослідження *сімейної динаміки*, враховуючи велику кількість розділених родин. Звісно, при такого роду дослідженнях різних членів одного домогосподарства слід особливо суворо дотримуватися процедур, пов’язаних з етичними стандартами.

У ситуації екзистенційної небезпеки на початку вторгнення велика кількість громадян виїхала з України в невідомі для себе умови, часто не маючи досвіду проживання за кордоном. Водночас необхідно розуміти, що нова, повоєнна Україна для багатьох з них може стати такою ж невідомою, як і ті суспільства, в яких вони опинились у 2022–2023 рр., а відтак повернення можна вважати ще однією *міграцією до невідомого*. У науковому дискурсі дедалі частіше лунають голоси про недопустимість післявоєнного розколу по лінії “виїхали” – “залишилися”. Повністю з тим погоджуючись, зауважимо, що ці заклики не мають залишитися тільки на сторінках академічних видань.

Увагу необхідно приділити *дослідженням тих, які повернулися* після тривалого досвіду перебування в інших країнах, – як в аспекті порівняння мотивацій і прагнень тих, які повернулися, та тих, які не повернулися, так і з точки зору того, наскільки група тих, які повернулися, є *референтною* для тих, які перебувають в інших країнах. В ідеальному світі з необмеженими можливостями досліджень варто також проаналізувати мотивацію тих, які змінили одну приймаючу країну на іншу (найчисельніший приклад – переміщення українських війсьних мігрантів з Польщі до Німеччини).

Варто погодитися з тими дослідниками міграції, які визнають, що стан стабільності та рівноваги в сучасному світі відсутній, і міграційні потоки неможливо повністю контролювати та повернути в ситуацію, якою вона була до кризи, що викликала міграцію. У ситуації українських війсьних мігрантів таке визнання стає ще більш актуальним. Усвідомлюючи неможливість контролю та точного прогнозування, факт повернення та неповернення часто зумовлений *випадковими, мало передбачуваними обставинами*, але *піддається раціоналізації post factum* за допомогою соціально прийнятних аргументів.

Теоретичне розуміння міграції не обмежується окресленими темами, але їх впровадження до арсеналу досліджень розширить можливості соціологічного розуміння цього явища.

Список використаних джерел

1. Kubiciel-Lodzińska S., Kownacka K. War migrants from Ukraine. Poles’ opinions on their stay and the extent of assistance. *Political Science Studies*. 2023. Vol. 68. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.13>

2. Burliai A., Demianchuk M., Burliai O. Unintended transnationalism of Ukrainian military migrants in Poland: Socio-cultural aspect. *Problems and Perspectives in Management*. 2023. Vol. 21 (2). P. 426–438. [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(2\).2023.40](https://doi.org/10.21511/ppm.21(2).2023.40)
3. Niedźwiecka-Iwańczak N. Insiders or strangers? “Studies on antagonism to strangers” by Florian Znaniecki as a framework for analysing attitudes towards war migrants from Ukraine on the basis of survey data and observations of Ukrainian signs in the landscape of Wrocław. *Political Science Studies*. 2023. Vol. 68. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.17>
4. Valdimarsdóttir U. Mental and physical health outcomes of war migrants. *European Psychiatry*. 2023. Vol. 66 (S1). P. S1-S1. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2023.26>
5. Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні: аналіт. доп. / за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 33 с.
6. Lives on Hold: Profiles and Intentions of Refugees from Ukraine. UNHCR Regional Bureau for Europe. July 2022. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/94176>
7. Lives on Hold: Intentions and Perspectives of refugees from Ukraine. UNHCR Regional Intentions Report # 2. Regional Bureau for Europe. September 2022. URL: <https://reporting.unhcr.org/europe-lives-hold-intentions-and-perspectives-refugees-ukraine>
8. Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine #3. UNHCR Regional Bureau for Europe. February 2023. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/99072>
9. Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees and IDPs from Ukraine #4. UNHCR Regional Bureau for Europe. July 2023. URL: <https://reporting.unhcr.org/ukraine-lives-hold-intentions-and-perspectives-refugees-and-idps>
10. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. Київ: Центр економічної стратегії, 2023. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/bizhenczi-z-ukra%D1%97ni.-finalnij-zvit.pdf>
11. Рік повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Результати п'ятої хвили дослідження. Центр CEDOS, 2023. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/rik-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi.pdf>
12. Бондар Т.В., Ганюков О.А. Зовнішня міграція українців до та після повномасштабної агресії (порівняльний аналіз). *Український соціум*. 2023. № 1 (84). С. 32–53. <https://doi.org/10.15407/socium2023.01.032>
13. Луконін В. Українські мігранти на польському ринку праці. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2023. № 3. С. 140–151. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.140>
14. Dolia I., Klymenko O. Migration Strategies of Ukrainian Youth in the Context of Russian Armed Aggression. *Sociological Studios*. 2023. № 1 (22). С. 43–52. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2023-01-43-52>
15. Sydorov M., Kovalska Ye. Status Characteristics and Peculiarities of Accommodation of Ukrainian War Refugees in Germany (Konstanz). *Sociological Studios*. 2022. № 2 (21). P. 20–32. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-02-20-32>
16. Yashkina D. Solo Living outside Home: Case of Ukrainian Migrants. *Sociological Studios*. 2021. № 2 (21). P. 33–41. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-02-33-41>
17. Andrews J., Isański J., Nowak M., Sereda V., Vacroux A., Vakhitova H. Feminized forced migration: Ukrainian war refugees. *Women's Studies International Forum*. 2023. Vol. 99. 102756. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102756>
18. Boccagni P. Aspirations and the subjective future of migration: comparing views and desires of the “time ahead” through the narratives of immigrant domestic workers. *Comparative Migration Studies*. 2017. Vol. 5 (4). <https://doi.org/10.1186/s40878-016-0047-6>
19. FitzGerald D.S., Arar R. The Sociology of Refugee Migration. *Annual Review of Sociology*. 2018. Vol. 44 (1). P. 387–406. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073117-041204>

20. Bergnehr D. Children's influence on wellbeing and acculturative stress in refugee families. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*. 2018. Vol. 13 (1). 1564517. <https://doi.org/10.1080/17482631.2018.1564517>
21. Williams A.M., Baláž V. Migration, risk and uncertainty: theoretical perspectives. *Population, Space and Place*. 2012. Vol. 18 (2). P. 167–180. <https://doi.org/10.1002/psp.663>
22. Maru N., Nori M., Scoones I., Semplici G., Triandafyllidou A. Embracing uncertainty: rethinking migration policy through pastoralists' experiences. *Comparative Migration Studies*. 2022. Vol. 10 (5). <https://doi.org/10.1186/s40878-022-00277-1>

Отримано 24.10.23 та прийнято 21.12.23

References

1. Kubiciel-Lodzińska, S., Kownacka, K. (2023). War migrants from Ukraine. Poles' opinions on their stay and the extent of assistance. *Political Science Studies*, 68. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.13>
2. Burliai, A., Demianchuk, M., Burliai, O. (2023). Unintended transnationalism of Ukrainian military migrants in Poland: Socio-cultural aspect. *Problems and Perspectives in Management*, 21 (2), 426-438. [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(2\).2023.40](https://doi.org/10.21511/ppm.21(2).2023.40)
3. Niedźwiecka-Iwańczak, N. (2023). Insiders or strangers? "Studies on antagonism to strangers" by Florian Znaniecki as a framework for analysing attitudes towards war migrants from Ukraine on the basis of survey data and observations of Ukrainian signs in the landscape of Wrocław. *Political Science Studies*, 68. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.17>
4. Valdimarsdóttir, U. (2023). Mental and physical health outcomes of war migrants. *European Psychiatry*, 66 (S1), S1-S1. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2023.26>
5. Potapenko, V. (Ed.). (2023). The impact of migration on the socio-economic situation in Ukraine: an analytical report. Kyiv: National Institute for Strategic Studies [in Ukrainian]
6. Lives on Hold: Profiles and Intentions of Refugees from Ukraine. (2022, July). UNHCR Regional Bureau for Europe. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/94176>
7. Lives on Hold: Intentions and Perspectives of refugees from Ukraine. (2022, September). UNHCR Regional Intentions Report #2. Regional Bureau for Europe. URL: <https://reporting.unhcr.org/europe-lives-hold-intentions-and-perspectives-refugees-ukraine>
8. Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine #3. (2023, February). UNHCR Regional Bureau for Europe. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/99072>
9. Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees and IDPs from Ukraine #4. (2023, July). UNHCR Regional Bureau for Europe. URL: <https://reporting.unhcr.org/ukraine-lives-hold-intentions-and-perspectives-refugees-and-idps>
10. Ukrainian refugees: how many are there, their intentions & return prospects? Final report. (2023). Kyiv: Centre for Economic Strategy. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/bizhenczi-z-ukra%D1%97ni.-finalnij-zvit.pdf> [in Ukrainian]
11. A year of full-scale war in Ukraine: thoughts, experiences, actions. Results of the fifth wave of the study. (2023). Center CEDOS. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/rik-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi.pdf> [in Ukrainian]
12. Bondar, T.V., Haniukov, O.A. (2023). External migration of Ukrainians before and after full-scale aggression (comparative analysis). *Ukr. socium – Ukrainian Society*, 1 (84), 32-53. <https://doi.org/10.15407/socium2023.01.032> [in Ukrainian]
13. Lukonin, V. (2023). Ukrainian migrants on the Polish labor market. *STMM – Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 140-151. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.140>
14. Dolia, I., Klymenko, O. (2023). Migration Strategies of Ukrainian Youth in the Context of Russian Armed Aggression. *Sociological Studios*, 1 (22), 43-52. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2023-01-43-52>

15. Sydorov, M., Kovalska, Ye. (2022). Status Characteristics and Peculiarities of Accommodation of Ukrainian War Refugees in Germany (Konstanz). *Sociological Studios*, 2 (21), 20-32. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-02-20-32>
16. Yashkina, D. (2021). Solo Living outside Home: Case of Ukrainian Migrants. *Sociological Studios*, 2 (21), 33-41. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-02-33-41>
17. Andrews, J., Isański, J., Nowak, M., Sereda, V., Vacroux, A., Vakhitova, H. (2023). Feminized forced migration: Ukrainian war refugees. *Women's Studies International Forum*, 99, 102756. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102756>
18. Boccagni, P. (2017). Aspirations and the subjective future of migration: comparing views and desires of the “time ahead” through the narratives of immigrant domestic workers. *Comparative Migration Studies*, 5 (4). <https://doi.org/10.1186/s40878-016-0047-6>
19. FitzGerald, D.S., Arar, R. (2018). The Sociology of Refugee Migration. *Annual Review of Sociology*, 44 (1), 387-406. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073117-041204>
20. Bergnehr, D. (2018). Children's influence on wellbeing and acculturative stress in refugee families. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 13 (1), 1564517. <https://doi.org/10.1080/17482631.2018.1564517>
21. Williams, A.M., Baláž, V. (2012). Migration, risk and uncertainty: theoretical perspectives. *Population, Space and Place*, 18 (2), 167-180. <https://doi.org/10.1002/psp.663>
22. Maru, N., Nori, M., Scoones, I., Semplici, G., Triandafyllidou, A. (2022). Embracing uncertainty: rethinking migration policy through pastoralists' experiences. *Comparative Migration Studies*, 10 (5). <https://doi.org/10.1186/s40878-022-00277-1>

Received on 24.10.23 and accepted 21.12.23